

ГЛУХОМАН І. В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКО-СЕМАНТИЧНІ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена аналізу сучасних філософсько-семантичних теорій в контексті філософії мови.

Ключові слова: мова, філософія мови, філософсько-семантичні теорії, значення, метафора.

Статья посвящена анализу современных философско-семантических теорий в контексте философии языка.

Ключевые слова: язык, философия языка, философско-семантические теории, значение, метафора.

The article is dedicated to the analysis of modern philosophical and semantic theories in the context of language of philosophy.

Key words: language, language of philosophy, philosophical and semantic theories, meaning, metaphor.

Минуле ХХ століття позначене виникненням нової ситуації у лінгвістиці, завдяки якій мова уявляється феноменом, котрий представляє собою невід’ємну частину людського соціуму, оскільки представники будь-якої сфери знань знаходяться у просторі комунікації і досліджують цей простір, що й зумовлює **актуальність дослідження**. Ця теза заперечує попередню парадигму, основою якої було положення про те, що мова представляє собою певну “суперструктуру”, яка визначає усю людську діяльність.

Світоглядна ситуація минулого століття стає абсолютно плюралістичною, що знаходить свій вияв і у мовознавстві, адже виникає цілий спектр лінгвістичних теорій, які засновуються на різних філософських позиціях і мають різні цілі дослідження.

Мета статті проаналізувати сучасні філософсько-семантичні теорії в контексті філософії мови.

Німецький лінгвіст, засновник психологічного напрямку у мовознавстві Г. Штейнталь у своїй праці “Грамматика, логіка та психологія” зазначав, що жоден факт не може бути виключним надбанням окремої наукової дисципліни, що кожна наука має право піддавати спеціальному детальному вивченню будь-який факт. Це означає, що одне й те ж саме явище може бути об’єктом цілої низки наук. Саме таким явищем в історії людства постає мова.

Мова представляє собою дух, матеріалізований засобами звуку та звучання, завдяки якому людина надає своїм внутрішнім переживанням зовнішнього змісту. Мова також постає безпосередньою матеріальною дійсністю мислення, оскільки представляє собою універсальну форму презентації сущого у його сутнісних визначеннях та значеннях. Мова створює людину як родову цілісну соціально-духовну істоту і все своє подальше життя людина знаходиться під впливом мови. “Життя без мовлення та дії... буквально мертво для світу, воно перестає бути людським життям, оскільки не відбувається серед людей” [1:135].

Саме у слові поєднуються знання та пізнання, тобто думка про минулий досвід і нескінчене прагнення до досягнення нової істини – це й є процес пізнання шляхом зняття образів, при цьому у слові немає свідомості, але будь-яке розуміння слова певною мірою є його новою свідомістю.

Наведені розмисли доводять, що для філософії загальноновизнаним є розуміння людини як субстрату будь-яких форм соціальності, а остання неможлива без комунікативної активності та комунікативного досвіду людства. Філософський зміст поняття суспільства як соціальної єдності полягає у визначенні сукупності суспільних зв'язків, поєднаних в одне ціле. Загальноновизнаним є аналіз типу суспільних зв'язків як матеріальних, духовних, конвенційних. Проте людина як субстрат усіх форм соціальності відтворюється перш за все в процесі комунікативної активності. Соціалізація суб'єкта відбувається на фоні засвоєння ним елементів мовної системи, загальнолюдських культурних цінностей, які формуються шляхом взаємовпливу суб'єкта і суспільства у безперервності комунікативного обміну. Комунікативна діяльність поруч з предметною діяльністю становить кардинальний рівень суспільства, фіксуючись у спільних ідеалах, уявленнях та цінностях. Не викликає сумніву той факт, що одним з пріоритетних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень постає філософія мови взагалі, а також аналіз когнітивних аспектів мови зокрема.

Середина минулого століття у філософському поступі людства характеризувалася досить різкими змінами. Гуманітарні та метафізичні теми, які домінували до цього, змінюються новими. Хоча екзистенціалізм (напрямок, що домінував після другої світової війни) був ще досить авторитетним, але його представники вже втратили статус “метрів у царині думок”. Такі науки, як психологія, лінгвістика, етнологія переживають період бурхливого розвитку і перестають оглядатися на філософію.

Відокремлюючись у незалежні та специфічні галузі, вони більше не потребують систематизаторських вказівок філософії, створюють еру структури, тобто репрезентують моделі абстрактних відношень, яких не можна пізнати емпірично. Наслідком стає розвінчання свідомості та суб'єктивності шляхом застосування правил, кодів та структур, тобто відбувається “децентрація суб'єкта”. Як зауважував Б. Пензо: “Змінилася мова мислення. Філософія, яка тріумфувала ще п'ятнадцять років тому, сьогодні відступила під натиском наук про людину, і цей відступ спричинив утворення нового лексикону. Більше не говорять ні про “свідомість”, ні про “суб'єкт”, а про “правила”, “коди”, “системи”; більше не говорять про те, що людина “формує значення”, а про те, що значення “впливає на людину”, ми вже не “екзистенціалісти”, ми тепер “структуралісти” [2:191].

Сучасний стан розвитку науки взагалі, та філософії і мовознавства зокрема, характеризується відмовою від жорсткого догматизму та скептицизму по відношенню до теоретичних концепцій минулого, що дає змогу відшукувати нові підходи до розв'язання старих проблем, враховуючи досягнення не лише своєї сфери знань, а й суміжних з нею наук. Саме тому будь-яка дисципліна, що прагне дослідити мислення людини, визначити її творчий потенціал, можливості розвитку та перспективи діяльності, спирається на матеріали філософських узагальнень. Не стала винятком у цьому плані й лінгвістика.

Н. Хомський зазначав: “... Якщо нам долею дано коли-небудь зрозуміти, як мова використовується і засвоюється, то ми повинні абстрагувати для окремого і незалежного вивчення певну систему інтелектуальних здібностей, систему знань і переконань, яка розвивається в ранньому дитинстві і у взаємодії з багатьма іншими факторами визначає саме ті види поведінки, котрі ми спостерігаємо; то можна сказати, що ми повинні ізолювати і вивчати систему мовної компетенції, яка лежить в основі поведінки, але не реалізується в поведінці якимось прямим або простим чином” [3:15]. Вчений робить висновок, що сучасний момент у розвитку лінгвістики вимагає того, щоб знову звернутися до класичних запитань та врахувати класичні підходи до їх вирішення.

Варто зазначити, що мовознавство у своєму розвитку пройшло три стадії (так само як і природничі науки): емпіричну стадію, основним досягненням якої було накопичення емпіричного матеріалу; стадію класифікації, яка характеризується спробами впорядкувати матеріал,

накопичений на першій стадії; та теоретичну – мета якої полягає у побудові адекватної мовознавчої теорії.

Зазначена тріада постійно повторюється у межах нових дослідницьких періодів, які характеризуються змінами пануючої наукової парадигми. Останній такий період у розвитку мовознавства припадає на початок 70-х років минулого століття, який В. З. Дем'янков називає інтерпретуючим періодом [4].

Пояснення назви обумовлено наступними причинами:

1) домінуючим поняттям у досліджуваній період постає поняття “інтерпретація”, оскільки саме воно постає тією матрицею, крізь призму якої пояснюється більшість інших питань, а прогрес у рамках мовознавства видається можливим лише завдяки інтерпретації;

2) мова тлумачиться як результат духовності людини, більш того – духовної діяльності індивіда у суспільному процесі, яка проявляється у сфері комунікації, у площині дискурсу (у парадигмі, що панувала до зазначеного часу, мова вважалася продуктом граматики);

3) для того, щоб створити свою власну теорію, дослідник повинен спиратися на досвід інтерпретації теоретичних положень своїх попередників та сучасників, для того, щоб виокремити з нього усе те, що може бути цінним та корисним при створенні своєї концепції.

Результатом розвитку нової ситуації у лінгвістиці стає переконання у тому, що мова представляє собою невід’ємну частину людського соціуму, оскільки представники будь-якої сфери знань знаходяться у просторі комунікації і досліджують цей простір. Ця теза заперечує попередню парадигму, основою якої було положення про те, що мова представляє собою певну “суперструктуру”, яка визначає усю людську діяльність. Виникає нова дефініція теоретичного мовознавства. Якщо раніше теоретичне мовознавство визначалося як дисципліна, яка досліджує та вивчає мову, то наприкінці минулого століття теоретичне мовознавство розглядалося як дисципліна, що досліджує проблеми теорії мови, а фокус уваги дослідників зміщується на рівень металінгвістики. Виникає цілий спектр лінгвістичних теорій, які засновуються на різних філософських позиціях і мають різні цілі, на які спрямовується дослідження, тобто плюралізм, характерний для світоглядної ситуації кінця минулого століття, розповсюджується також і на сферу мовознавства.

Як зауважує В. Звєгінцев, основним фокусом, до якого сходяться усі напрямки сучасних лінгвістичних досліджень, стає проблема значення.

“Такий підвищений і навіть хворобливий інтерес до проблеми значення є однією з найхарактерніших рис сучасного етапу лінгвістики. У шерензі різних її періодів зараз прийшов такий, який за всіма підставами ми маємо право назвати семантичним, хоча поняття семантичного (як це завжди буває у таких випадках) тлумачиться надзвичайно широко і не завжди виправдане” [5:64].

Минуле століття репрезентовано також феноменом аналітичної філософії, яка вийшла у своїх істотних характеристиках із логічного аналізу мови, ставить собі за мету спочатку побудувати логічний синтаксис, застосований до строгої мови, яка дозволила б описати й зрозуміти емпіричний світ. Новітня лінгвістика при цьому прагне бути наукою про структури мови, остання розглядається в собі і для себе, становить об’єкт її досліджень і аналізу. Таким чином, аналітична філософія твориться зусиллями логіків, тоді як лінгвісти розвивають дослідження структур. Ці два всесвіти, хоч і користуються дуже близькими методами та процедурами, хоч і ставлять перед собою дуже близькі цілі, проте вони лише перетинаються, ніколи по-справжньому не зустрічаючись.

Остання чверть минулого століття характеризується домінуванням двох методів дослідження у царині мовознавства – герменевтичного та гіпотетико-дедуктивного. Перший з них характеризується наступними особливостями:

- 1) має велику кількість суджень, які стосуються драматичності, неоднозначності, синонімії, відношення слідування, перифразування;
- 2) наявність дефініцій окремих, відносно простих правил;
- 3) пояснення конкретних мовних актів та їх призначення, тобто відбувається спостереження за мовою в її індивідуальності та мінливості.

Другий підхід характеризується зосередженням уваги на таких моментах:

- 1) метапринципи граматики;
- 2) виявлення універсальних тенденцій у мові, які пояснюються як результат біологічної обмеженості здібностей людини;
- 3) процеси сприйняття та засвоєння мови;
- 4) аспекти використання мови, що знаходяться поза свідомим контролем мовця;
- 5) історія конкретної мови, що змінюється під впливом соціуму.

Результатом використання зазначених методів стає нове розуміння лінгвістичної теорії, остання вже не повинна представляти собою певну

систему правил або набір аксіом, скоріше метою лінгвістичної теорії має стати опис того, що знає людина, яка вміє говорити певною мовою. Усе це обумовлює необхідність дослідження мови як феномену та вироблення спеціальних методик обробки емпіричного матеріалу використання мови.

У контексті даного дослідження виправданим було б звернення до концепції “картезіанської лінгвістики” Н. Хомського, де автор наголошує на творчому аспекті мови. “Одним із здобутків науки, яку ми називаємо “картезіанською лінгвістикою”, було визначення того факту, що людська мова в її нормальному застосуванні, не підлягає контролю зовнішніх стимулів або внутрішніх станів, що ідентифікуються в незалежний спосіб, і не обмежена єдиною функцією практичної комунікації, на відміну, наприклад, від псевдомови тварин. Людська мова годиться бути інструментом вільного самовираження і вільної думки. Творчий аспект застосування мови відбиває нескінченні можливості думки та уяви. Мова дає нам скінченні засоби, але нескінченні можливості самовираження, які не підкоряються іншим правилам, аніж правила формування поняття і фрази, правила, почасти специфічні й ідіосинкратичні, а почасти також універсальні і такі, якими наділене все людство” [6:481].

Варто також звернутися до праці Ю. Крістєвої “Полілог”, де французька дослідниця визначає, що сучасні лінгвістичні теорії тлумачать поняття “об’єкт мови” як наслідок вираження різних топологій. На думку Ю. Крістєвої, це означає, що, не втративши своєї специфічності, не ставши психологією, історією, біологією, а отеоретизувавши процес суб’єкта в позначенні, лінгвістика схильна конструювати себе як сукупність виражень швів, не пов’язаних, а навіть антиномічних, кожен з яких сприймає топос суб’єкта у процесі сигніфікації. Саме так лінгвістика признається у своєму боргові наукам про суб’єкт, а також у своєму впливі на них. “Слід зазначити, що належний прихильникам апіорності постулат, згідно з яким лінгвістика як галузь науки має бути цілком незалежною, має два неприйнятні аспекти. З одного боку, це не емпіричний постулат. Найчастіше його репрезентують як догму, і ті, хто пропонує його, не подають міркувань про його фактичні наслідки. Крім того, цей постулат зумовлює підхід до науки, який полягає в поділі її на окремі комірчини. Прихильники такого поділу мають тенденцію забувати, що межі між різними галузями емпіричної науки часто визначені випадковими міркуваннями. Але ще більше важить те, що теорія суб’єкта у своїх мінливих топосах може забезпечити міцну основу так званим ментальним

аспектам лінгвістичних теорій: їхнім методологічно необґрунтованим обґрунтуванням, що будуть надалі чимось “внутрішнім” розширеної теорії” [6:282].

Французька дослідниця висловлює думку, що така теорія і концепція мови, яку вона зумовлює, утверджують семантичну проблематику як відкрити за визначенням, бо ж визначену самим вираженням топологій. Відомо, що уявлення про “мову” змогло поступитися уявленню про “дискурс”, щоб можна було запровадити модальні відносини та суб’єкт висловлювання і антиномію мови та дискурсу, тобто підхід до семантики подається крізь поєднання суб’єкта з позначенням. “Можна стверджувати, що задля задовільного семантичного опису та пояснення слід, напевне, додати до глибинної граматичної структури і до правил її трансформації механізм М, що бере до уваги модальні операції; механізм S, що визначає “згущення” та “зсуви”, позначення, механізм ф, що уточнює (з допомогою попередніх механізмів, а водночас і психоаналітичних спостережень) топос мовного суб’єкта у процесі, що породжує дискурс; механізм І, що визначає ідеологічні примуси, які репрезентують ефекти значення як історико-політичні функції” [6:282].

Як бачимо, сучасний стан семантико-лінгвістичних теорій являє собою поліфонію різних голосів, позбавлених єдиного визначеного топосу, репрезентованих як представниками мовознавства, так і філософії. Звуки мови не можуть бути зрозумілі, розподілені, класифіковані та пояснені виключно у світлі задач, які вони виконують у мові. Моторний, акустичний та слуховий опис голосового матеріалу має бути підпорядкований структурному аналізу, тобто додаткова дисципліна (фонетика) має послуговуватися фонології, котра у свою чергу виступає частиною лінгвістики. На сучасному етапі розвитку фонологія намагається перебороти механістичний емпіризм, який був її характерною ознакою на момент виникнення. Сучасна задача фонології може мати наступний вигляд: необхідно вивчати звуки мови відповідно до тих значень, які вони містять, тобто звуки тлумачаться як “позначуюче”, що дає змогу прояснити структуру взаємовідношень між звуками та значеннями. Відповідно до цього слово розкладається на ряд певних одиниць – фонем. Фонема не поділяється на відмітні риси, вона сама постає набором таких рис, являється комплексною одиницею. Будь-який лінгвістичний знак знаходиться на двох вісях – одночасності та послідовності, а фонема – це

найменша лінгвістична одиниця, котра розпоряджається цими двома вісями.

Ще одна проблема, виокремлена останнім часом – проблема пошуків культурної ідентичності, яка актуалізувала звернення до аналізу розвитку культурних феноменів, одним з яких є мова. Вчені усвідомлюють необхідність переосмислення методологічного інструментарію аналізу процесів формування мов в їх ретроспективі та перспективі комунікативних установок тлумачення світу. Мова усвідомлюється як одна з антропологічних даностей, обумовлена здатністю людського мозку мислити дуально, здійснювати процес протиставлення. У кожному поколінні і у кожній індивідуальній соціалізації постійно переплітаються дві лінії наслідуваної інформації: генетична та культурна (у вимірі мови – семантика та референція). Мова зберігає духовні цінності суспільства, виконує роль механізму соціальної спадковості, впливає на історично сформовані норми кожного народу. Однак залежність мови від мислення не є абсолютною, мислення в основному детермінується своїми зв'язками з дійсністю, а мова здатна лише частково модифікувати стиль та форму мислення.

Людина – мешканець двох універсумів – фізичного та ментального, вона не протистоїть фізичній реальності безпосередньо, а ніби віддаляється від неї мірою того, як примножується ментальна. Це посилює роль не лише знаку, але й символу. Не всяке значення символу можна передати словами, тому символ продовжує залишатися таємницею. Деякі символи зберегли інформацію тисячолітньої давнини. Пройшовши складну еволюцію, змінюючи в різні епохи свою семантику, національна символіка є більш стійким утворенням, ніж первісні вірування, матеріальним втіленням яких вона спочатку була.

Ототожнюючи такі поняття, як образ, знак, символ, ми тим самим позбавляємо їх самостійності, специфіки. Нагадаємо думку Е. Кассіра, для якого мова, міф, релігія, мистецтво і наука суть “символічні форми”, за допомогою яких людина, з одного боку, упорядковує навколишній хаос, а з іншого боку – здійснює єднання самих людей. Саме в цій площині і мають здійснюватися наступні дослідження мови.

Мова є абстрактною символічною системою, яка оформлюється та звершується у мовленні. У цьому сенсі мова є ідеєю, тобто ареною формування сенсу, що матеріально реалізується у мовленні.

Мовлення (як матеріальна реалізація мови) є одним з основних факторів процесу створення соціуму. Представники одного й того ж соціуму здійснюють своє буття в одному й тому ж мовному просторі, мовному полі, тобто мова надає індивідам маркери їхньої соціальної ідентичності. Ототожнення себе з тим чи іншим соціумом здійснюється шляхом ототожнення з певною мовною групою. Це пов'язано з тим, що носії однієї мови мислять стандартними схемами, певними граматичними формами, синтаксичними конструкціями, системою певної лексики. Навіть якщо вказані схеми розглядати лише на рівні їхньої форми, а остання є ніщо інше, як перехід змісту у форму, то зміст постає як перехід форми у зміст [7:298]. Отже, саме мова задає стереотипи та форми поведінки і мислення. Мова визначає, програмує, кодує форми мислення структурно та схематично, тим самим, формує тип мислення, а разом з ним – систему поведінки власного носія.

Таким чином, мова по відношенню до людини як елемента соціуму і до соціуму в цілому виступає саме гайдеггерівським “будинком буття”. Саме мова як чітка система дає змогу соціуму через посередництво ідеології “проговорювати” власне буття, а елементам соціуму надає змогу самоідентифікуватися у ньому. У цьому виявляється ще одна актуальна площина дослідження мови на сучасному етапі.

Не втрачає значення і дослідження такого мовного феномену як метафора, це пояснюється тим, що формування та виявлення власної ідентичності, індивідуальності необхідно пов'язане з соціальною пам'яттю, що розгортається у вигляді низки наративів. Наративи упорядковують наші переживання, роблять їх цілісними, персональними, тобто наратив формулює тезу про минуле чи пропонує певну метафоричну точку зору, з якої варто розглядати минуле. Метафора синтезує наші знання про світ і служить моделлю для опису минулого. Вона вловлює і змістовно визначає абстрактні об'єкти, які не піддаються верифікації. Саме тут відбувається поєднання дискурсивного з інтуїтивним. Метафора не лише формує уявлення про об'єкт, вона ще й визначає стиль та спосіб мислення про нього. Якщо змінюється ключова метафора, це викликає зміну міфологем, теологем та навіть філософем, і уводить новий простір аналогій.

Метафора знаменує собою лише початок розумового процесу, відповідає здібності людини вловлювати та створювати подібність між різними об'єктами. Тому вона є лише знаряддям, а не продуктом наукового пошуку, слугує знаряддям думки, за допомогою якого людина здатна

досягнути кордону, горизонту нашого концептуального поля. Базисні або ключові метафори пов'язують в одне ціле різноманітні розрізнені фрагменти світу і не знають семантичних обмежень, виявляються точками екзистенційної та соціальної визначеності індивіда.

Неабияке значення має сьогодні і аналіз суспільства як комунікативної системи, який дозволяє стверджувати, що напрямки і форми комунікативної активності визначаються соціальними та культурними якостями соціуму. Саме за допомогою комунікативних засобів, шляхом створення та поширення нових каналів і форм комунікації, суспільство розвивається та вдосконалюється. Комунікація сприяє підтриманню соціокультурної цілісності суспільства внаслідок засвоєння індивідом культури нації як на свідомому рівні (шляхом соціалізації через освіту та виховання), так і на несвідомому, коли освоєння відбувається у процесі комунікативних актів у різних життєвих ситуаціях. Проте мова – це не просто засіб комунікації, але й духовний світ, що виникає незалежно від людини і діє як природна сила у вигляді рідної мови. Мова у своєму становленні є результатом національного досвіду, особливий засіб сприйняття світу. Цей аспект мовної проблематики в українській площині ще чекає на філософське осмислення.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, слід відмітити, що сучасний стан розвитку як філософських, так і мовознавчих концепцій доводить необхідність синтезу філософсько-лінгвістичної проблематики, оскільки мова по відношенню до людини як елементу соціуму і до соціуму в цілому виступає саме гайдеггерівським “будинком буття”, надає змогу соціуму через посередництво ідеології “проговорювати” власне буття, а елементам соціуму надає змогу самоідентифікуватися у ньому. **Перспектива** дослідження вбачається в інтегративному підході до дослідження лінгвістично-філософських явищ та в розкритті їхніх світоглядно-ціннісних аспектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арендт Г.* Становище людини / Ганна Арендт ; [пер. Марія Зубрицька] – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
2. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей / Жаклін Рюс ; [пер. з фр. В. Шовкун.] – К. : Основа, 1998. – 669 с.
3. *Хомський Н.* Язык и мышление / Ноам Хомський // Публикации отделения структурной и прикладной лингвистики. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – Вып. 2. – С. 24–122.
4. *Демьянков В. З.* Лингвистическая теория в 80-е годы за рубежом / Валерий Закриевич Демьянков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.infolex.ru/Li80.html>.
5. *Звегинцев В. А.* Язык и лингвистическая теория / [Звегинцев В. А., Брегадзе Ю. И., Маргулис У. Я.]. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 248 с.
6. *Крістева Ю.* Полілог/ Юлія Крістева ; [пер. з фр. П. Тарашука]. – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.
7. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук : в 3 т./ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. – М.: Мысль, 1993. – Т. 1 : Наука логики. – 452 с.